Dacă istoricului Ioan Chindriş, convertit spre această disciplină din filologul format la şcoala profesorului Iosif Pervain, i-a revenit partea ce ţine mai mult de istoria „secolelor *Bibliei* de la Blaj”, filologului împătimit în cercetarea vechii cărţi româneşti Eugen Pavel i s-a încredinţat să schiţeze „câteva coordonate de ordin filologic şi lingvistic, cu referiri la descrierea generală a cărţii, tehnica şi arta tipografică, filigranele hârtiei, diferenţele de tiraj, persoana tipografilor şi chestiunile legate de tipărire, stabilirea versiunilor originale şi aspecte ale traducerii, probleme de filiaţie a textelor, iar, în final, o paralelă lingvistică între *Biblia de la Bucureşti* şi *Biblia de la Blaj*”. Prin aceste numeroase faţete ale unei cercetări filologice complexe şi aplicate, Eugen Pavel realizează tot ceea ce şi-a propus, cu inteligenţă şi cu o subtilă profesionalitate, în densul său studiu intitulat *Un monument de limbă literară: Biblia lui Samuil Micu*, prin urmărirea elementelor ce ţin de critica textuală (*Repere bibliologice, Tiparul, Traducerea, Filiaţia textelor, Concordanţe lingvistice*), tot el semnând şi o necesară *Notă asupra ediţiei.*

Cum s-a mai afirmat, contribuţia filologilor nu se opreşte aici. Ea a fost în mod exemplar completată printr-un *Glosar*, realizat cu multă acribie de Elena Comşulea, Valentina Şerban şi Sabina Teiuş, pe un spaţiu ce depăşeşte o sută de pagini, pe două coloane, „cu scopul de a contribui la înţelegerea textului care, fiind tradus într-o epocă mai veche, se lasă descifrat cu dificultate astăzi”. Profesionalismul desăvârşit al acestor cercetătoare de elită ale institutului clujean de lingvistică a fost asigurat şi de ceea ce au deprins în îndelungata lor muncă la realizarea *Dicţionarului tezaur* al limbii române, prin excerptarea materialului lexical într-un fişier alcătuit din 8000 de citate extrase din *Biblie*, prin alcătuirea listei de cuvinte (termeni arhaici, populari şi regionali), prin forma-titlu, optându-se pentru acelea care apar în textul cercetat, şi forma lor literară, însoţite de indicaţii gramaticale, definiţii şi citate semnificative.

În sfârşit, şi nu în ultimul rând, ţinem să menţionăm modul ingenios în care Sidonia Puiu, de la Biblioteca Filialei clujene a Academiei, a conceput *Indicele de concordanţe ale numelor proprii,* care întregeşte aparatul critic al acestei ediţii diplomatice de referinţă.

OCTAVIAN ŞCHIAU
Universitatea „Babeş-Bolyai"
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31

ALEXANDRU NICULESCU, *Individualitatea limbii române între limbile romanice,* 4. *Elemente de istorie culturală,* [Cluj-Napoca], Editura Clusium, 2003, 304 p.

Apariţia, la Editura Clusium, a celui de-al patrulea volum al lucrării profesorului Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, este unul dintre evenimentele culturale şi ştiinţifice majore ale anului 2003. Cartea reuneşte, într-o viziune unitară asupra evoluţiei şi destinului limbii şi culturii române, o serie de studii şi articole publicate de autor în ultimii ani, în reviste din ţară şi din străinătate sau prezentate la congrese internaţionale. Interesul pe care îl stârneşte astăzi acest ultim volum, subintitulat *Elemente de istorie culturală*, provine nu atât din noutatea informaţiei vehiculate, cât mai ales din viziunea de ansamblu, sintetică, dar originală, critică şi motivată.

Lucrarea este alcătuită din patru mari capitole: I. *Structuri lingvistice romanice*, II. *Structuri culturale*, III. *Cultură şi religie*, IV. *„Neamul”, „naţia” şi limba noastră*, urmate de *Anexe*, în care autorul omagiază două personalităţi recent dispărute: Emil Turdeanu şi Magdalena Vulpe. Din însăşi structura cărţii reiese abordarea complexă şi interdisciplinară a temelor tratate. Lingvistica internă sau externă, văzută în diacronie sau în sincronie, furnizează autorului un bogat material necesar

argumentării unor idei dezvoltate în contextul lor istoric şi sociocultural. Acest tip de cercetare, care se adresează unei categorii mai largi de specialişti şi chiar unui public mai puţin avizat, recuperează sensul iniţial al cercetării lingvistice şi reintegrează lingvistica între disciplinele fundamentale care studiază evoluţia societăţii româneşti în decursul istoriei. Fie că studiile din acest volum se referă la probleme concrete de cercetare a limbii române (poziţia articolului definit, rolul analogiei în paradigma verbală, împrumuturile lexicale, coexistenţa dintre normele structurale noi şi cele vechi), la o problemă foarte controversată, cum este sistemul ortografic românesc actual, la relaţiile culturale şi influenţa acestora sau la importanţa religiei ca factor cultural esenţial în formarea şi menţinerea conştiinţei identităţii de neam, toate pornesc de la ideea centrală a profesorului Al. Niculescu, conform căreia romanitatea limbii noastre înseamnă, în aceeaşi măsură, descendenţă latină, apartenenţă la familia romanică (nu neapărat şi la spaţiul romanic) şi o puternică individualizare prin adoptarea şi adaptarea unei multitudini de elemente neromanice. În concepţia Domniei Sale, „româna reprezintă o romanitate *off-limits*, al cărei mare şi unic merit a fost acela de a asimila şi a adapta, modelând în structuri latino-romanice – ca orice altă limbă romanică –, elemente eterogene, non-latine, non-romanice” (p. 58). Propunând această perspectivă, autorul se expune unei false polemici cu susţinătorii „purităţii” latine a românei. Conflictul este fals, deoarece profesorul Al. Niculescu nu neagă în nici un moment, ci, dimpotrivă, afirmă răspicat, ca idee fundamentală a teoriilor sale, faptul că româna este „urmaşa latinei”, însă dezvoltarea ulterioară a argumentaţiei este făcută în sensul sublinierii particularităţilor lingvistice care conferă *individualitate limbii* române, adică ideea enunţată încă din titlul cărţii.

Articolele conţinute în prezentul volum sunt considerate „contribuţii” care nu închid reflecţia asupra subiectelor, ci caută în primul rând să pună întrebările esenţiale şi corecte. Este în intenţia autorului ca răspunsurile propuse să reprezinte tot atâtea direcţii de studiu ce se deschid cercetătorilor. Prin această atitudine, profesorul Al. Niculescu nu se adresează mai tinerilor cercetători *ex cathedra*, ci îi invită la o reflecţie comună asupra unor evenimente a căror interpretare căzuse de mult în şablon. Nu polemica este cea care primează, ci găsirea căii spre adevăr prin reinterpretarea, din perspectivă europeană, a unor fapte a căror înţelegere risca să fie confiscată de spiritul locului. Chiar dacă *occidentalizarea* limbii, în particular, şi a culturii române, în general, înseamnă regăsirea, deşi tardivă, a originilor europene şi latine, analiza evoluţiei până în acel moment nu poate să facă abstracţie de contextul balcanic şi de numeroasele influenţe greceşti, slave, turceşti, germanice etc.

Dată fiind abordarea preponderent istorică a subiectelor cercetate şi metoda diacronică aplicată în studiul limbii, distingem o organizare cronologică a ideilor şi conceptelor propuse de autor cu privire la apariţia şi evoluţia românei, începând din perioada imediat ulterioară romanizării, până în secolul al XIX-lea. Noţiuni ca „romanitate *off limits*” şi „romanitate românească” sunt argumentate în funcţie de condiţiile istorico-politice ale Antichităţii târzii: „Ceea ce putem numi «romanitatea românească» începe deci cu izolarea spaţiului romanofon balcanic de *continuum*-ul romanic occidental” (p. 148). Pornind de la aceste premise, concepte de bază, precum *unitatea* şi *continuitatea*, sunt repuse în discuţie şi prezentate din perspective complexe, însă fără a fi în nici un moment negate. Se vorbeşte, dimpotrivă, despre o „continuitate mobilă nord- şi sud-dunăreană” (p. 142). Limitele epocii de formare a limbii române sunt împinse dincolo de secolul al VI-lea, considerându-se că nu putem vorbi despre limba română decât după invaziile germanice (goţii) şi după aşezarea slavilor în zona Dunării (vezi p. 148). Această idee, deşi justificată cronologic (se ştie că, până în sec. VI – VII, latina mai era încă o limbă vorbită pe întreg spaţiul romanizat), este greu de acceptat de o parte a istoricilor limbii şi a dialectologilor români actuali. Argumentele lingvistice invocate de profesorul Al. Niculescu sunt, în special, de ordin fonetic şi lexical (vezi p. 142-145). Referitor la acest subiect, este de notat opinia autorului potrivit căreia terminologia religioasă din latina târzie, „filtrată prin slavi, ar trebui urmărită cu deosebită atenţie – oricât ar fi de obscură încă” (p. 144). În acest context, observaţiile legate de evoluţia semantică distinctă a cuvântului *ţară* la nordul Dunării, faţă de sensurile aceluiaşi lexem în dialectele sud-dunărene, sunt riguros argumentate (vezi p. 101 şi urm.). Latiniştii pot fi însă surprinşi de ipoteza legării sensului de „regiune, ţinut”, chiar „patrie” de o seamă de termeni slavi, când această accepţie este atestată încă din latina clasică, la Cezar (*BG*, 1, 30, 2): *terra Gallia* „la Gaule”, la Tit Liviu (29, 10, 5): *terra Italia* „la terre d’Italie,

l'Italie" (cf. Félix Gaffiot, *Le Grand Gaffiot. Dictionnaire latin-français*, Paris, Hachette, 2000, s.v. *terra*) şi s-a păstrat în limbi romanice importante, ca franceza (cf. Alain Rey (ed.), *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris, Le Robert, 1992, s.v. *terre*). Unele dintre exemplele date de autor sunt considerate ca aparţinând „stilului înalt al culturii" (p. 106), însă sintagme din latina creştină, precum: *terra promissionis, t. Chanaan, t. Hebraeorum*, intraseră încă din Antichitate în limba vorbită. De asemenea, folosirea unui adjectiv în locul numelui propriu la genitiv (vezi p. 108) este atestată în latina târzie (sec. VII), unde un episcop îşi semnează scrisoarea: „Inportunus de **Parisiaga** terra".

Afirmarea unei origini comune a populaţiilor romanizate la nord şi la sud de Dunăre nu intră în contradicţie cu negarea existenţei unei astfel de conştiinţe în sânul respectivelor comunităţi. Trăind într-un mediu multietnic şi supus unor intense presiuni istorice, este greu să ne închipuim cum ar fi putut păstra comunităţile „romanofone–românofone" acea „memorie colectivă a originilor latine" (p. 73). Autorul arată, convingător, că tocmai plurilingvismul înconjurător este cel care determină în mod firesc formarea conştiinţei propriei identităţi etnolingvistice. De aici şi până la ideea apartenenţei la vasta familie a romanităţii vor fi necesare câteva secole de păstrare a acestei identităţi. Mai mult, **„**conceptul unei unităţi integrale a romanităţii româneşti, la nordul şi la sudul Dunării, a fost inoculat celor din Peninsula Balcanică de către aceeaşi renaştere naţională care, pornind din Transilvania, sub auspicii catolice şi mittel-europene, i-a trezit şi pe cei din Moldova şi Muntenia" (p. 76).

Occidentalizarea propriu-zisă a început, prin urmare, târziu, după epoca luminilor, şi s-a făcut cu două viteze: în Principatele Române ea este mediată prin ruşi, francezi şi austrieci, ca reacţie împotriva turcilor (vezi p. 118). Influenţei culturale şi lingvistice a celor din urmă, prin intermediul cărora însăşi civilizaţia arabă a pătruns în limba română, îi este dedicat un studiu amplu: *Romania turcica* sau „ţara turcită" (p. 55-69). Modernizarea era însă superficială şi nu atingea decât o parte a protipendadei. În Transilvania, prin Biserica catolică şi prin intermediul limbii latine, nu sunt atrase doar elitele sociale, ci se creează elite intelectuale la Viena şi Roma, care vor avea menirea de a lumina poporul.

Chiar dacă „absenţa latinismelor şi a neologismelor romanice" îl face pe autor să-i considere pe reprezentanţii Şcolii Ardelene ca fiind „în comportamentul lor lingvistic obişnuit foarte puţin «latinişti»" (p. 157), aspectul scrisului acestora trădează o puternică influenţă a modelului latin. Nu ne putem deci îndoi, asemenea autorului, de „latinismul" acestora, aşa cum rezultă el din scrisori. Diferenţa dintre limba vorbită (introducem aici şi corespondenţa) şi limba scrisă a tratatelor ne dezvăluie, încă din Antichitate, două registre diferite la un autor de talia lui Cicero. Desigur, nimeni nu trebuie să-şi închipuie că studioşii ardeleni conversau între ei în latină, dar nici că nu o puteau face, în limitele latinei savante, în faţa profesorilor sau chiar a colegilor, deoarece, aşa cum spune autorul: „limba latină constituia o expresie culturală, o a doua limbă" (p. 162). Studiile şi, ulterior, funcţiile clericale ocupate îi obligau pe intelectualii ardeleni să cunoască cel puţin latina ca limbă a scrisului şi să o practice cu sau fără îndrumare. De aceea, concluzia profesorului Al. Niculescu: „nu aveau deprinderea de a redacta curent, *manu propria*, fără ajutor, texte întregi" (p. 162), nu ni se pare la fel de plauzibilă ca cea privind utilizarea latinei în vorbire. De asemenea, folosirea curentă a românei în scris de către învăţaţii ardeleni trebuie pusă în relaţie şi cu publicul căruia i se adresau aceste scrieri, unul prea puţin sau deloc cunoscător al limbii latine.

Momentul constituirii unei literaturi în limba română este, pentru profesorul Alexandru Niculescu, rezultatul unei duble dezvoltări, în condiţiile istorice şi geografice ale secolului al XIX-lea: „Istoria literaturii noastre este bicefală! A început în Transilvania, dar a început şi în Ţara Românească, până când cele două curente s-au unit, nu fără asperităţi" (p. 132). „Centralizarea culturală" (p. 136) a constituit, în opinia autorului, condiţia necesară pentru modernizare. Atât ţările române, cât şi celelalte provincii româneşti au participat, dar în măsură diferită, la aceasta. Dacă primele ofereau cadrul statal, juridic, politic şi lingvistic, din Transilvania şi Basarabia au venit nu numai ideile noi, ci şi aplicarea acestora.

Percepţia românilor asupra unei părţi a spaţiului romanofon este tratată simbolic prin prisma relaţiilor cu Veneţia. Concluzia autorului, în urma complexului dosar istoric, lingvistic, literar şi cultural pe care îl expune, este că: „Românii au însoţit Veneţia de-a lungul istoriei ei" (p. 98). Însă această cunoaştere, se atrage atenţia imediat, este una trecută prin medii culturale diferite, care

reprezintă tot atâtea filtre: mai întâi grecesc, turcesc, deci balcanic, apoi austriaco-maghiar şi, în sfârşit, francez şi german, astfel încât românii au cunoscut „mai multe Veneţii" (p. 98). Relaţia cu Veneţia nu semnifică însă apartenenţa la lumea romanică, ci doar formarea treptată, în cadrul elitelor culturale, a unei conştiinţe general europene.

Cele mai ample studii ale prezentului volum sunt dedicate *Originilor creştinismului românesc* (p. 171-252) şi relaţiei dintre *Ortodoxie şi Reformă. Sec. XVI – XVII* (p. 253-265). Abordarea unor subiecte atât de delicate este făcută de profesorul Alexandru Niculescu cu extremă erudiţie şi fără idei preconcepute. În aceste condiţii, este pe deplin justificată adoptarea unui punct de vedere laic şi a unei perspective cultural-istorice asupra fenomenelor cercetate. Chiar dacă apropierea credinţei creştine de politeismul dacilor şi de credinţa în nemurire este mai puţin convingătoare (vezi p. 174), stabilirea unei cronologii în două etape, în funcţie de zonele cercetate, stabileşte premisele corecte ale studiului: „[…] cele două acţiuni de creştinare trebuie atent deosebite" (p. 182): cea din Scythia Minor şi cea din Dacia Traiană. Diferenţelor de ordin geografic li se adaugă cele de natură lingvistică. Unui creştinism preponderent de limbă greacă pe malurile Pontului Euxin, unde trăia o populaţie grecofonă, îi corespunde, după cucerirea Daciei, „o creştinare romană, de bună seamă, în limba latină" (p. 183). Absenţa martirilor în noua provincie romană dovedeşte clar sensul diferit al celor două creştinări: în est, creştinismul s-a răspândit treptat de la bază spre vârf, iar în vest a fost adus de cuceritori şi propagat ulterior în societate. Autorul analizează cu minuţiozitate atât evoluţia creştinismului şi instituţionalizarea lui la nord de Dunăre, cât şi reflectarea acestei situaţii în vocabularul creştin românesc. Profesorul Al. Niculescu semnalează existenţa a „mai multe straturi terminologice, poate chiar mai multe zone ecleziastice, pe care nici lingvistica, nici teologia nu le-au depistat încă" (p. 188). Prin urmare, legătura dintre epoca de formare a limbii române şi constituirea unui vocabular religios de origine latină este mult mai complexă decât simpla constatare a păstrării unor elemente lexicale, pentru că „[…] nu toţi termenii latini pe care îi cunoaştem şi cu care argumentăm creştinismul nostru «daco-roman» (latin etc.) au pătruns în limba romanică ce devenea română, în acelaşi timp, în aceleaşi condiţii" (p. 189).

Observaţiile referitoare la fundamentele ortodoxiei româneşti şi la relaţia ei cu celelalte culte de ambele părţi ale Carpaţilor conduce la concluzii novatoare asupra domeniului. Imaginea unui creştinism românesc „neunitar" (p. 238), multicultural şi plurilingv, prin contactul dintre lumea Orientului Apropiat, a Greciei, a popoarelor slave etc. cu populaţia autohtonă (vezi p. 246), la care se adaugă ideea convieţuirii sale pluriconfesionale, considerată de autor ca „un mare merit" (p. 247), lărgesc decisiv cadrele gândirii oficiale teologice. Desigur, această diversitate nu putea fi cuprinsă în totalitate în paginile celor două capitole ale volumului. Unele afirmaţii, aparent contradictorii, precum cele referitoare la „supleţea şi toleranţa în ce priveşte raporturile cu Reforma" (p. 239) şi totodată opoziţia faţă de „iniţiativele culturale-tehnologice ale Reformei" (p. 255), nu fac decât să reflecte complexitatea unor epoci de ciocnire a tradiţiei cu influenţele externe şi conflictul dintre păstrarea unei identităţi în paralel cu nevoia de modernizare.

În sfârşit, în secţiunea a IV-a: *„Neamul", „naţia" şi limba noastră*, profesorul Alexandru Niculescu extinde aria reflecţiilor asupra acestor noţiuni în lumea contemporană. Astfel, autorul nu face altceva decât să dovedească faptul că lingvistul, om de cultură şi savant, are, asemenea înaintaşilor, menirea de a rămâne o conştiinţă a societăţii la devenirea şi luminarea căreia participă.

În *Anexe* găsim, pe lângă un studiu consacrat sensurilor cuvântului *a lucra*, două necrologuri dedicate regretaţilor filologi români Emil Turdeanu (1911 – 2001) şi Magdalena Vulpe (1936 – 2003).

Acest volum ar putea fi, dacă ţinem seama de cele spuse în *Prefaţă*, ultimul din seria celor patru consacrate de profesorul Al. Niculescu individualităţii limbii române între limbile romanice. Dacă avem în vedere însă complexitatea acestui subiect şi mai ales direcţiile şi ideile noi, pe care autorul le-a pus în circulaţie prin studiile publicate în ultimii ani, credem şi ne mărturisim speranţa că seria acestor cărţi extrem de necesare pentru istoria limbii şi culturii noastre va continua.

GEORGE BOGDAN ŢÂRA
Universitatea de Vest
Timişoara, str. V. Pârvan, nr. 4